

16. Звіти ООН щодо ситуації з повенями у Західній Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org.ua/en/floods.

17. Про стан реалізації заходів з ліквідації наслідків повені, що сталася у Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях : матеріали виїзного розширеного засідання колегії Мінприроди України, 3 жовт. 2008 р.– Івано-Франківськ : [б.в.], 2008. – 24 с.

18. Коваль І. Потяг спеціального призначення / І. Коваль // Пожежна безпека. – 2011. – № 9 (144). – С. 25.

19. Балябас В. Участь працівників оперативно-рятувальної служби у ліквідації наслідків аварії на станції Ожидів / В. Балябас // Історичні пам'ятки Галичини. – Львів, 2011. – С. 355–359.

20. Про результати роботи Міністерства у 2011 році та пріоритетні завдання на 2012 рік [Електронний ресурс] : рішення колегії МНС України від 26 січ. 2012 р., № 1. – Режим доступу: www.mns.gov.ua.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013.

V. Baliabas

PARTICIPATING OF FIRE AND RESCUE SERVICE UKRAINE TO PREVENTION AND EMERGENCY RESPONSE AT ALL

The role and importance of the Fire and Rescue Service of Ukraine in the prevention and liquidation of consequences emergency situations in modern terms, analyzes the main directions of its activities to provide fire safety in towns and villages in preventing and extinguishing fires in forestry, the interaction of fire and rescue squads together of pyrotechnic service for the disposal of ammunition and explosives, participation in eliminating negative effects of floods and flooding, working with the elimination of technological accidents with consequences of chemical and biological hazards, the essence of urgent tasks facing the fire and rescue departments, and outlines ways to improve forces to respond to emergencies.

Key words: emergency situations, fire safety, fire and rescue service, Ukraine.

УДК 94(477)"185/190":355.1(47)

В. Б. Молчанов

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ В ГУБЕРНІЯХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті досліджуються соціально-економічні умови життя російських військових в Україні в другій половині ХІХ ст. Аналізуються: перехід до системи загального призову на військову службу, зайнятість військових, грошове забезпечення офіцерів і нижчих чинів, харчування та забезпечення одностроями, умови проживання та ін.

Ключові слова: російські військові, українські губернії, умови життя, друга половина ХІХ ст.

Проблеми соціально-економічних умов життя населення підросійських губерній України в другій половині ХІХ ст. здавна привертала увагу істориків і не лише їх. Слід вказати, що вітчизняні автори радянської доби в своїх роботах прагнули відтворити виключно занепад добробуту українських робітників і селян, адже тим самим вони обґрунтовували неминучість «Великої Жовтневої Соціалістичної революції 1917 р.», як того вимагала пануюча в ті часи всеохоплююча людиноненависницька комуністична ідеологія. Питання соціально-економічних умов життя солдатів і офіцерів армії

Романових у другій половині XIX ст. на теренах Правобережжя, зазвичай, залишались висвітленими у вітчизняній історичній науці недостатньо.

Необхідність ґрунтовного ретельного наукового вивчення динаміки соціально-економічних умов життя російських військових у губерніях України в другій половині XIX ст. за нинішніх умов зумовлена реформуванням сучасних українських збройних сил, яке здійснюється вже третє десятиліття. Зважаючи на вищесказане, метою нашого дослідження є ґрунтовний науковий аналіз соціально-економічних умов котрі визначали життєвий рівень солдатів та офіцерів тих частин Російської армії, котрі дислокувались на території Правобережної України протягом другої половини XIX ст. Враховуючи досить значну обширність досліджуваної нами проблеми, ми зосередимо увагу на вивченні динаміки матеріального становища солдатів і офіцерів сухопутних військ імперії Романових, а саме на таких головних параметрах, як зміни строків дійсної стройової військової служби нижчих чинів армії, зайнятість офіцерів і солдатів та учнівської військової молоді; їх матеріальне утримання котре включало в себе грошове винагородження, харчування та забезпечення продовольством (або грошима на придбання відповідних харчових продуктів), надання для військовослужбовців інтендантським відомством однострою та ін., використання транспорту, забезпечення житлом та побутовими вигодами, санітарну сферу їх життя та медичне обслуговування, пенсійне забезпечення та благодійність військових чинів та членів їх сімей, задоволення інформаційних потреб, дозвілля і відпочинку тощо.

Аналізуючи історіографію проблеми необхідно звернути увагу на її значний евристичний потенціал. Так, з дореволюційних авторів необхідно згадати роботи А.А. Титова [1], Г. Бланка [2] та ін. [3]. Серед робіт радянського періоду необхідно виділити праці П. Зайончковського [4; 5; 6; 7] та Л. Бескровного [8].

Окремим рядком слід згадати про сучасних українських дослідників царської армії другої половини XIX ст. Так, приміром, дослідження В. Цубенко [9] та О.Шармар [10] присвячені військовим поселенням на теренах українських земель Російської імперії.

З російських істориків, котрі торкалися досліджуваної нами проблеми слід згадати роботи Б. Миронова [11], В. Анішкіна і Л. Шманєвої [12], С. Карпущенко [13], В. Веремєнко [14], А. Аранович [15], Р. Арсланова та В. Шептури [16], П. Щербініна [17], В. Яременко [18], Ю. Сухарева [19], та ін.

Серед друкованих джерел у дослідженні проблеми велике значення мають багатотомні видання «Полное собрание законов Российской империи 12 декабря 1825–28 февраля 1881 гг.: в 55 т.» [20] та «Столетие Военного министерства. 1802–1902» [21]. З дореволюційних періодичних видань у розкритті проблеми допомагають часопис «Русская военная сила» [22], та публікації у періодичному виданні «Разведчик» [23].

Велике значення для всебічного аналізу проблеми має мемуарна література. Зі споминів відомого російського генерала А.І. Денікіна дізнаємося про життєзабезпечення та особливості навчання та побуту військової учнівської молоді за часів його навчання у Київському юнкерському училищі [24]. Не менш цікавими є спомини про Сумський кадетський корпус [25].

Розпочинаючи вивчення життєзабезпечення російських військових на території України, перш за все, слід звернути увагу на зміни у принципах комплектування царської армії в другій половині XIX ст. Так, залучення новобранців до збройних сил Російської імперії у дореформений період мало досить складну систему. Зокрема, від рекрутської повинності були звільнені спадкові і особисті дворяни [22, с. 168]. Існували запроваджені військовим міністром О.А. Аракчевим військові поселення, котрих на Україні нараховувалося близько 20, які діяли з 1817 р. до 1859 р. та розташовувалися в Правобережній Україні на Київщині, Поділлі та в м. Умані [26, с.369].

Докорінним чином на комплектування військ вплинула Східна війна 1853–1856 рр., під час якої було здійснено ряд мобілізаційних заходів. Після її завершення середній вік рекрутів становив від 20 до 30 років [22, с.170].

Як стверджує А. Титов, з 1863 р. окремими маніфестами потроху важка солдатчина та рекрутчина полегшується: строк служби зменшується з 25 до 15 років, відміняється віддання у солдати за злочини, покращується утримання солдатів, знищуються деякі види тілесних покарань, забороняється кулачна розправа, вводиться навчання грамоті та ін. [1, с. 134].

Одним із ключових моментів воєнних реформ Д.О. Мілютіна, котрий докорінним чином вплинув на життєвий рівень солдатів і офіцерів строкової служби, було запровадження 1 січня 1874 р. нового «Статуту про військову повинність». Аналізуючи окремі його статті, можна дізнатися, що завдяки воєнній реформі в Росії було радикально змінено принцип комплектування військ. Після багаторічної розробки та багатократних обговорень 1 січня 1874 року – і це є головним! – замість рекрутського набору було введено загальну військову повинність (яка давно вже була запроваджена у Франції, Німеччині та інших європейських державах) [27, С.9].

За переконанням відомого історика П. Зайончковського, в той період: «Призову підлягали особи яким виповнився 21 рік, (до цього з 20). Якщо за статутом 1874 р. загальний строк служби визначався в 15 років (6 років дійсної служби і 9 років запасу), то з 1881 р. загальний строк служби становив 18 років (5 років дійсної служби і 13 років запасу) після чого осіб зараховували в ополчення до якого зараховували і осіб звільнених від дійсної військової служби» [4, с. 114].

На думку дореволюційного ліберального автора А. Титова, самим важливим у новому законі було зрівняння в правах всіх станів при відбуванні повинності. Дослідник вказує, що – «14 червня 1888 року до статуту були внесені зміни окремими правилами, котрі скорочували строкову службу на рік, збільшуючи строк перебування в запасі на 3 роки; таким чином всієї служби – дійсної і в запасі – складалось 18 років, [...] замість 15, як було за статутом 1874 р.» [1, с. 142].

Після впровадження системи загального призову у 1874 р. відбувалось неухильне зростання наборів новобранців з українських губерній імперії Романових [21, с. 177]. Обсяги призовників напряму залежали від територіальної величини та густоти заселення губерній.

Аналізуючи нову призывну систему сучасник військових реформ Г. Бланк стверджував; «Вірогідно, через небезпеку неминучого поглинання у нас освіченого елемента у темних масах, як краплини в морі, передбачається: а) жеребова система призивів; б) контингент «вольноопределяючихся» з 17 річного віку; в) «збереження на певний час», у вигляді «перехідного заходу», «замін чи відкупів від служби», котрі «суперечили б обов'язку загальної особистої повинності і тому не повинні бути допущені», як говорить військовий міністр; г) тимчасові звільнення, подібно тому, як то існувало у всіх іноземних державах, «у вигляді підтримання сімей, забезпечення народної совіти, а також інтересів народного господарства» [2, с. 157].

Заслуговує на увагу динаміка рівня писемності призовників до армії імперії Романових. Зміни в освіченості новобранців у пореформений період засвідчують, що як рівень писемності так і чисельність новобранців котрі закінчили навчальні заклади неухильно зростали [21, с. 174]. Крім того, якщо притримуватися методики відомого російського історика Б. Миронова [11], котрий своїх працях прив'язує добробут населення до його середнього зросту, побачимо, що середній зріст новобранців у перші півтора десятиліття після введення загальної військової повинності в Російській імперії неухильно зростав.

Важливим аспектом соціально-економічних умов життя російських військовослужбовців була їх зайнятість. Необхідно визнати, що зайнятість військових

залежала від таких факторів, як стан війни чи миру, перебування в гарнізоні чи на військових навчаннях на полігоні, несення служби в караулі, перебування на чергуванні або в наряді, виконання планового навчання стройової чи бойової підготовки та ін.

Особливо насиченою була зайнятість серед військових поселенців. На думку О. Шармар, специфікою таких поселень було те, що всі жителі виконували сільськогосподарські роботи і несли військову службу. Весною, з початком польових робіт і до 16 вересня, військові поселенці 2 дні на тиждень навчалися військовій справі, а 4 дні – працювали в полі. В інші пори року 3 дні відводилось для військових і 3 дні – для господарських справ. У неділю було обов'язкове відвідування церкви. Військові навчання припинялись на час сінокосів і збирання врожаю. Але, навіть при виконанні сільськогосподарських робіт, поселенці зберігали солдатське обмундирування, до їх обов'язку входило: дотримання чистоти в будинках, дворах і конюшнях, здійснення ремонту доріг і мостів. Сільськогосподарські роботи і військові тренування зовсім не залишали вільного часу у поселян. Кожна година була розписана основними й додатковими роботами та муштрою. До того ж, за всіма діями жителів поселень постійно слідкували офіцери і жорстоко карали за найдріб'язковіше порушення дисципліни. Весною і влітку не дозволялось палити в домівках, хліб і харчі готувалися на вулиці. Життя людей було оповите постійною тривогою, напруженням і страхом. Робочий день тривав від 11 до 13 годин (військові тренування починалися о 6 годині і продовжувалися до 22 години з перервою на обід з 11 до 14 години). Обсяг робіт не скрізь був однаковий. Він залежав від вказівок полкового і дивізійного командування, враховувалися умови місцевості і характер військових тренувань. Лише 7 серпня 1842 року Микола I затвердив єдині правила – «Урочное положение для общественных и казенных работ военных поселян» в яких, зокрема, офіційно закріплювався й денний режим роботи поселян. Весною і влітку робочий час досягав 15–16 годин. За недотримання режиму застосовувались жорстокі покарання, одне з них – відправлення на випробування в арештантські роти. "Урочное положение..." зобов'язувало місцевих начальників включати до господарських робіт жінок, а також їх дітей, починаючи з чотирнадцятирічного віку. Встановлювалися норми денних робіт і для чоловіків [10, с. 92].

Слід відзначити, що через ряд причин (надмірне зубожіння поселян, зростання виступів проти влади та ін.) уряд змушений був військові поселення частково ліквідувати або реорганізувати. На думку В.Л. Цубенко, в українських губерніях Російської імперії процес реорганізації військових поселень тривав з 1857 р. до 1867 р. і мав три етапи: 1) з 4 червня 1857 р. до 1 січня 1858 р.; 2) з 1 січня 1858 р. до 1 січня 1859 р.; 3) з 1 січня 1859 до 1 січня 1867 р. [9, с.17].

Не менше завантаження заняттями мали і звичайні стройові солдати. Так, відомий сучасний російський дослідник П. Щербінін досліджуючи життя та побут сімейних російських солдатів у ХІХ ст. вказує, що: «У солдата було зовсім не багато часу, щоб проводити його у своїй сім'ї. З ранку він був зайнятий навчанням, стройовими заняттями і лише на обід отримував можливість прийти на квартиру до своєї сім'ї. Побувши там години дві – три, він знову повинен був спішити в роту на заняття, котрі продовжувались майже до вечері. Повечерявши вдома, солдат знову спішив у полк до восьмої години вечора на вечірню перевірку. Лише після цього він міг звернутися до командира за дозволом звільнитися з роти для ночівлі зі своїм сімейством» [17, с. 79].

Представляє інтерес зайнятість молоді, котра навчалась у військових навчальних закладах імперії Романових на території українських земель. Зі споминів випускника Київського юнкерського училища відомого генерала А.І. Денікіна дізнаємося, що: «Предмети були, переважно, спеціальні, котрі давали знання, але не підвищували загальної освіти, яка вважалась завершеною у середньому навчальному закладі. Із загальних предметів проходили: Закон Божий, дві іноземні мови, хімію, механіку,

аналітику і російську літературу. Проте, очевидно, через острах впливу „шкідливих ідей” – лише давню, котра нас у будь-якому випадку не цікавила» [21, с. 246].

Надзвичайно насичений режим зайнятості мали київські кадети. Сучасник тих часів, офіцер-вихователь Володимирського Київського кадетського корпусу підполковник Завадський засвідчує: «Навчальний курс кадетських корпусів за своїм обсягом був не набагато меншим курсів нинішніх середніх навчальних закладів, а за числом предметів – навіть дещо більшим, тому що в старших класах були такі предмети, як топографія, ситуація і законодавство.

Стосовно ж побуту кадетів і устрою життя корпусу, то ми можемо торкнутися тут цих сторін життя лише в самих загальних рисах. Суворий режим кадетських корпусів того часу обумовлювався з одного боку – причинами суспільного характеру, – недостатньою культурністю сучасного суспільства, з іншої – особливими вимогами військової служби з її строгою дисципліною. Але не можливо не визнати, що цей простий, суворий і товарисько-згуртований режим кадетського життя встигав виробляти не мало цільних і стійких характерів; він же ж міцно пов’язував однокашників духом безкорисливої дружби, котра зберігалася далеко за стінами закладу» [3, с. 6].

Про зайнятість та побут учнівської молоді Сумського кадетського корпусу у досліджуваній нами період засвідчують наступні рядки кадетської лірики:

«...Трескучей дробью барабана
Наш начинался каждый день.
Вставать ужасно не хотелось:
Сковала утренняя лень...
День начинали мы с молитвы;
Затем в столовую – чай пить;
Потом уроков повторенье,
Прилежным счастьем – зубрить.
Предметов масса. Приходилось
Их изучать нам каждый день,
Пока над Суммами спускалась
Ко сну зовущая нас сень...
Конечно, спортом увлекались
Не без азарта меж собой,
Недурно все мы фехтовались,
И был жесток рапирный бой...
– Нам закаляли дух и тело,
Внушали прелесть красоты:
Театр, концерты и прогулки,
А также чудные балы.
Кормили сытно и обильно.
Не распускали теплотой
И в спальнях нам под одеялом
Было прохладно, а зимой
Ходили мы в шинелях легких,
Хотя и был жесток мороз...
И тер перчаткой шерстяною
Кадет с стараньем уши, нос...
Надеть башлык или наушник
Считалось стыдно и смешно...
И растворяли мы зимою
Заиндевшее окно...» [25, с.49].

Слід звернути увагу, що на стан зайнятості військових безпосередньо впливала наявність в російській армії військових свят, яких було досить багато. Так, дослідник Ю. Сухарев вказує: «...у кожної частини, від прославленого гвардійського полку і до останнього дисциплінарного батальйону, було своє свято, котре відповідало храмовому святу полкової церкви і було відоме всій армії, а в більшості навчальних закладів було два свята – корпусне (училищне, академічне) і храмове. Крім того, існували свята окремих родів військ, багато днів пам'яті, шанованих церквою видатних князів-полководців, знаменних військово-історичних дат, роковин битв, у яких приймав участь той чи інший полк та ін.» [19, с. 80]

У військових навчальних закладах святкували з особливим розмахом. Так, С Кремер вказує, що на всі свята до Сумського кадетського корпусу приїжджали гості котрі дивились святковий парад кадетів. Він зазначає, що: «...Після параду кадети йшли по ротах, а для гостей та службовців влаштовувалась закуска у фундаментальній бібліотеці. Потім загальний з кадетами обід у їдальні, при чому гості сиділи у центрі їдальні. Всього з кадетами було 800 чоловік. Обід у цей день був традиційний: суп з м'ясом, смачний пиріг з капустою та яйцями, смажені качки з картоплею, тістечка, виноград, яблука, кожному кадету – пляшка меду. Вечері великий танцювальний вечір у обох залах, чудово прибраних руками кадетів» [25, с. 9].

Головною сферою життєзабезпечення російських військових на території України по праву вважається матеріальне утримання. Воно включає в себе: надання грошового жалування та інших виплат у грошовій формі; забезпечення продовольством та харчуванням; надання одягу, білизни та взуття для підтримання єдиної форми однострою.

Оскільки головним критерієм життєзабезпечення армії необхідними благами було асигнування витрат на військові потреби з бюджету, слід звернути увагу на той факт, що фінансування військової сфери в імперії Романових неухильно зростало. Так, якщо у 1881 р. на військові потреби було витрачено 253,6 млн. руб., то в 1900 р. – 324 млн. руб. [4, с. 81].

Аналіз грошового утримання особового складу малоросійських козачих полків засвідчує, що коли молодший штаб-офіцер отримував на рік 980 руб., то фельдшер – 333,6, сотник – 138, а звичайний козак – 3,7 [20, с.50]. Загалом річне грошове утримання рядових козаків було незначним. Разом з тим, наведені дані про жалування фельдшера та штаб-офіцера нашовають на думку, що обсяги їх окладів та інших грошових винагород з казни перевищували в десятки, а то й у сотні разів матеріальне утримання рядових козаків. Однак, необхідно враховувати, що рядові нижчі чини не рідко обіймали зразу декілька посад. Саме тому їх жалування могло бути дещо вищим. Крім того, необхідно звернути увагу на той факт, що стройовими кінями забезпечувалися лише нижчі чини. Офіцерський склад мав купувати стройових офіцерських коней власним коштом. Крім того, вищі офіцери мали казенну прислугу у вигляді драбантів та інші переваги у службі.

Представляє науковий інтерес грошове утримання особового складу Володимирсько-Київського кадетського корпусу. Аналіз штату цього корпусу засвідчує що коли директор корпусу за чином генерал-майора щорічно отримував 838,5 руб., то ротний командир – 195, а звичайний рядовий – 6,9 [20, с. 233].

Слід сказати, що самі кадети, як і юнкери мали мізерне грошове утримання майже на рівні солдатського жалування. Ось як про це пише у своїх споминах А.І. Денікін: «Більшість юнкерів отримувала з дому невелику суму грошей на дрібні витрати. Багатих, здається, у нас не було; у всякому випадку, у стінах училища різниця соціального чи майнового походження не кидалась в очі і ніколи нас не розділяла. Проте, були юнкери безхатченки, чи з дуже бідних родин, котрі для задоволення своїх потреб повинні були задовольнятися одним казенним жалуванням, яке становило тоді

22,5–33,5 коп. у місяць. Такі рідко ходили у звільнення і не їздили на канікули, залишаючись круглих два роки у стінах училища, спустошених і надзвичайно невлаштованих у дні виїзду. Не було на що, траплялось, придбати тютюну, зубну щітку, навіть відіслати листа... Проте переносили вони своє становище стоїчно: я не пам'ятаю ні нитиків, ні нахлібників» [24, с. 243].

Торкаючись питання грошового утримання царських офіцерів слід сказати, що воно мало досить складний порядок нарахувань і залежало не лише від чину, посади, роду військ, вислуги років та ін., а й від того чи належав той, хто отримував кошти до імператорської династії. Так, за свідченнями П. Зайончковського, під час польових навчань «кожного разу великий князь Михайло Миколайович за виконання обов'язків головного посередника отримував (за 8–10 днів) одноразово по 7500 руб. «на покриття неминучих посиленних витрат, спричинених маневрами». В той же час командуючий армією (командуючий військами округу) за те ж саме отримував 3 тис. руб., командир корпусу і начальник дивізії – по 500 руб. окремі категорії командного складу отримували добові: генерали – по 10 руб., штаб офіцери – по 7, а обер-офіцери – по 4 руб.» [4, с. 51].

Одним із головних моментів військових реформ Д.О. Мілютіна стало збільшення грошового утримання офіцерського складу армії. Так, наказом по Військовому відомству у Санкт-Петербурзі 1 січня 1872 р. за №1-м проголошувалося, що у 1859 р. імператор велів збільшити оклади жалування всім генералам, штабс- і обер-офіцерам гвардії і армії.

Крім того, цей наказ передбачав збільшення похідного добового «довольствия», та добових грошей на час табірних зборів та при виконанні караульної служби. Наказ проголошував про збільшення виплат столових грошей, додаткового грошового утримання для вищих офіцерських чинів та збільшення окладів одноразової грошової допомоги [28, арк.1]. Разом з тим, ці додаткові виплати у випадку надходження офіцера в госпіталь, або при звільненні у відпустку, хоча б і зі збереженням утримання, припинялися. Загалом, обсяги підвищених виплат для генералітету та офіцерського складу були різні і напряду залежали від обійманої посади. Так, коли начальникам місцевих військ і начальникам артилерії в округах призначалось столових – 2400 та додаткових – 1500 руб. на рік, то офіційним завідуючим навчальними командами в полках і батальйонах та завідуючим школами і помічникам у фортечних полках та батальйонах – 180 [28, арк.7].

За переконанням П. Зайончковського, матеріальне становище офіцерів протягом 80–90-х років XIX ст. залишалось скрутним. Оклади грошового утримання були визначені ще в 1859 р. і, не дивлячись на безперервне зростання цін, залишались майже незмінними. Питання про необхідність збільшення офіцерського жалування ставилося майже в кожній щорічній доповіді військового міністра... Однак, обмежені кошти Військового міністерства не давали можливості здійснити ці заходи. Протягом 80-х років Військовому міністерству вдалося досягти небагато. У 1881 р. були збільшені столові оклади офіцерам, котрі служили у стройових частинах. У 1886 р. було збільшено жалування на 10% командирам батальйонів і приблизно на 40% ротним командирам. Ніякі інші категорії офіцерів підвищення окладів утримання не отримали. Таким чином, підвищення утримання торкнулося лише окремих груп стройових офіцерів [4, с. 220].

Розглядаючи грошове утримання російських військових у другій половині XIX ст., слід згадати і про кошти зароблені нижчими чинами на вільних роботах. Так, журнал «Розвідник» 9 вересня 1892 р. у замітці «Розподіл грошей, зароблених нижчими чинами на вільних роботах» повідомляв: «У ст.120 «Положення про господарство в роті», стосовно розподілу грошей, зароблених нижчими чинами, говорилося, що: а) «не більше

1/3 частини всієї заробленої суми вкладається до артільної суми, для її посилення»; б) не менше 1/3 частини заробітку кожного нижчого чину видається йому на руки»; в) згодом решта, до 1/3 частини заробітку, розподіляється поміж нижчими чинами роти, як тими, хто працював, так і тими, хто не був на роботах, а виконував службові обов'язки, і видається для них на руки» [23, с. 349]. Таким чином, завдяки участі нижчих чинів у виконанні вільних робіт солдати і унтер-офіцери могли заробляти до 50–60 коп. на день. Офіцери, котрі керували цими роботами зазвичай отримували по 5–6 руб. на день. До речі, те ж видання піднімало питання про моральне право офіцерам брати з підрядників плату за виконані нижчими чинами роботи.

Загалом, обсяги повного грошового утримання російських офіцерів з другої половини 80-х років можна показати такою таблицею.

Таблиця 1 – Обсяги грошового утримання російських офіцерів з 1886 р. [4, с. 220]

Види утримання	Командир корпусу	Начальник дивізії	Командир полку	Командир батальйону	Командир роти	Молодші офіцери, підпоручики
Жалування	1695	1356	687	531	366	294
Столові	3000	2400	1824	849	666	–
Додаткові	2400	1500	1200	–	–	183
Всього	7095	5256	3711	1380	1032	477

На думку П. Зайончковського, слід звернути увагу на неможливість співставлення офіцерського утримання – надзвичайно низький його рівень до командира батальйону включно. Молодший офіцер отримував щомісяця 39 руб. 75 коп., командир роти – 96 руб., а командир батальйону – 115 руб. Командир полку отримував майже в три рази більше командира батальйону – 309 руб., начальник дивізії – 436 руб., а командир корпусу – 591 руб. Відповідно, утримання обер-офіцерів, включаючи і перший штаб-офіцерський чин, було мізерним. Історик звертає увагу на те, що артилерійські офіцери отримували дещо більше. В артилерії 64% всіх офіцерів отримували столові гроші, у піхоті – лише 38%, починаючи з командирів рот. На початку 90-х років підпоручики артилерії отримували жалування в обсязі 51 руб. на місяць. Гвардійські офіцери отримували дещо вище армійських (різниця в окладі на один чин, маючи на увазі співвідношення чинів гвардії і армії) [4, с. 220].

Наступним важливим аспектом життєвого рівня російських військових в губерніях Правобережної України у другій половині XIX ст. було забезпечення продовольством. До військових реформ місцеве населення, котре несло постійну повинність, було зобов'язане годувати постояльців гарячою стравою. Як засвідчує видання «Русская военная сила»: «Приварочное довольствие» солдата, встановлене ще при імператорі Олександрі I, залишалось без змін до кінця Східної війни і на купівлю м'ясних і винних

порцій війська отримували гроші. М'ясна порція становила 84 фунти¹ яловичини на стройового солдата і 42 фунти на нестройового на рік; до м'ясної ж порції відносилось і надання 20 фунтів солі на рік на людину. Винна порція складалась із 3 чарок² на тиждень, але її надання відбувалось лише під час зборів. ...Крім вказаного, війська отримували провіант – борошно і крупу, при чому на кожного солдата відпускалось по 3 фунти печеного хліба і по 24 золотники крупи на день. Провіант та «приварочные» гроші війська отримували з розрахунку 360 днів на рік, а не за дійсним їх числом [22, с. 209].

Подібні норми забезпечення нижчих чинів продовольством наводить у своїй статті П. Ленівський: «За положенням, складеним князем М.Д. Горчаковим, для своєї Кримської армії, стройовий солдат отримував на день: звичайну видачу хліба, тобто 3 фунти печеного, коли була можливість його пекти, або 1 $\frac{3}{4}$ фунту сухарів; $\frac{1}{4}$ фунта крупи (1 $\frac{1}{2}$ гарнця³ на місяць), $\frac{3}{4}$ фунти м'яса; близько 6-ти золотників солі (20 фунтів на рік), чарку пінного вина; 1 $\frac{1}{2}$ чарки оцту на тиждень і 7 $\frac{1}{2}$ золотників⁴ перцю на місяць» [29, с. 465].

У 1871 р. було затверджено «Положение о провиантском, приварочном и фуражном довольствии». Визначений цим положенням «Приварочный» оклад складався з двох частин: змінної, котра дорівнювала вартості $\frac{1}{2}$ м'яса у даній місцевості, і постійної, призначеної для купівлі решти припасів (капусти, овочів і т.п.). Обсяг цієї частини визначався від $\frac{1}{2}$ до 1 коп. і іноді дещо більше на людину. Крім того, встановлено ще особливий відпуск на дрібні, так би мовити господарські потреби частин військ. До введення «Положення» ці потреби покривались також із «приварочных» окладів. Новим «Положенням» збільшено видачу крупи з 24 золотників до 32 в армії і до 40 в гвардії. З 1872 р. «приварочный» оклад став відпускатися за дійсним числом днів у році.

При «довольствии» на широких квартирах від мешканців, війська, котрі квартирували у великоросійських губерніях, ніколи не скаржились на страву тому, що солдати отримували її ситною і в достатній кількості, і лише у бідних господарів солдата годували гірше, але він завжди обідав з господарями і їв те, що й вони самі. На свята солдату навіть перепадало не мало пирогів і м'яса, котре давали йому господарі і сусіди. Нерідко, даючи що-небудь смачне солдату, жаліслива хазяйка прямо заявляла, що може бути про її сина, брата чи чоловіка хто-небудь також потурбується. Солдати, з свого боку, завжди з радістю допомагали квартирним хазяям у їх важкій домашній роботі – частково тому, що вимушені були шукати їх сприяння, живучи на їх хлібі, а частково – просто по добрій волі, без усякого розрахунку.

Але не так було у тих частинах військ, які квартирували у білоруських чи польських губерніях. Зубожілі жителі перших годували солдатів своєю вбогою стравою, але претендувати на щось краще солдатам не доводилось тому, що самим хазяям не вистачало не лише картоплі, а й хліба. Стоянки у польських містечках і містах, населених переважно євреями були ще більш незручними. Солдат вимушений був виносити цілий ряд різноманітних незручностей на квартирі, а їжу отримував з окремого посуду (який євреї називали – трэфним), спеціально для солдата заведеним, при чому євреї уникаючи зайвих витрат, давали солдату самі найгірші страви, що нерідко ставало приводом різноманітних непорозумінь» [22, с. 211].

---

¹ 1 фунт=0,40951241 кг= 1/40 пуда=32 лоти=96 золотників/Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.1449.

² 1 чарка = 1/10 штофу = 2 шкаликама = 0,123 л//http://enc-dic.com/enc_big/CHarka-67045.html

³ 1 гарнець=3,27984 дм.кв.=3.28 л//Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.1502.

⁴ 1 золотник = 1/96 фунти $\approx$ 4,26575417 г//<http://ru.wikipedia.org/wiki/>

Про допомогу, котру надавали місцеві жителі військовим засвідчують і архівні документи. Так, приміром, жителі м. Бердичева з 22 жовтня 1859 р. по 7 липня 1860 р. пожертвували 140 пудів яловичини для солдатів Полтавського піхотного полку котрий дислокувався у місті [30].

За переконанням П. Зайончковського, харчування нижчих чинів було далеким від досконалості: «...до 12 годин дня, а іноді і пізніше, солдат залишався без теплої їжі... Зважаючи на звичку селянина їсти вранці, перед тим, як розпочати роботу, а також те, що з 6 вечора, тобто від вечері і до 12 годин наступного дня солдат нічого не їсть, тобто підлягає 18-годинному голодуванню, ми легко побачимо, наскільки важким і недосконалим є такий спосіб харчування солдата» [4, с. 85].

На його думку, солдатський раціон полягав у наступному. На день крім „приварка” (крупа, картопля), відпускалось 3 фунти (1,2 кг) хліба, 0,5 фунта (200 г) м'яса чи риби і деяка кількість жирів. Військова преса інколи друкувала рецепти страв для солдатської кухні, способи приготування їжі у поході та ін. [31, с. 107]

Оскільки солдатське харчування не завжди було достатнім та за недогляду командування нижчі чини нерідко відлучались із військових частин і відвідували заклади громадського харчування, де зловживали алкоголем і вступали в конфлікти з місцевим населенням. Саме тому з 18 квітня 1863 р. окремим циркуляром київського губернатора за №5336 утримувачі «питейных» закладів у м. Києві зобов'язувались не впускати у ці заклади нижчих чинів і не продавати їм напої без пред'явлення записки ротного командира з відповідною печаткою. Крім того, документ забороняв влаштовувати «питейные» будинки на відстані від військових казарм та від госпіталів ближче ніж за 150 сажнів⁵ та забороняв військовим відвідувати заклади, де здійснювалася розливна торгівля спиртним. У 1868 р. окремим наказом нижчим чинам військового відомства було заборонено відвідувати трактири, кухмістерські та інші подібні заклади [32].

Військове командування дбало про покращання харчування військових строкової служби. Так, 15 серпня 1893 р. окремою постановою військової ради за № 230 було визначено: а) Відпускати гроші на «довольствие» чаєм і цукром щоденно, по 2 рази на добу, і здійснювати в обсязі, визначеному 10 ст. IV кн. III розр. Зв. Військ. Пост. 1888 р., а саме: по 78 золотників чаю і по 2 фун. 42 зол. цукру на 100 чоловік [33, с.2]. Для ефективного виконання цієї постанови було розроблено спеціальні «Правила про влаштування полкових чайних» [34, с. 7].

Цікаві свідчення про забезпечення продовольством та харчування київських юнкерів залишив генерал А.І. Денікін: «... утримання юнкерів юнкерських училищ у мій час було поставлено неважно: оклад прирівнювався солдатському пайку, збільшеному на 10 коп. ... З 1891 р. нам прибавили по ... 5 копійок в день на чоловіка; і лише згодом, (1899) Московське та Київське училища зрівняли з військовими.

Харчувались ми тому дуже скромно, у порівнянні, звичайно, з домашнім столом більшості. Незабутній вінегрет, пріснопам'ятний форшмак і в особливості клецки з м'ясом, котрі лягали важким згустком у шлунку і міцно склеювали увесь стравохід, пам'ятні донині ... Хоча у цій галузі здійснювався „громадський контроль” виборними юнкерами – „хлібним” і „продуктовим” артільниками, проте поголос приписував усі недоліки утримання – не завжди справедливо – зловживанням господарських офіцерів. Це були самі непопулярні люди в училищі.

Врешті-решт, молоді зуби та шлунки могли, здавалось, гризти і перетравлювати навіть каміння. І питання утримання не викликало серйозних непорозумінь, знаходячи

---

⁵ 1 сажінь = 7 англійських футів = 84 дюйми = 2,1336 метри//<http://ru.wikipedia.org/wiki/>

відбиток лише в юнкерському епосі: у пісні діставалось і училищній кухні, і поіменно підозрюваним „винуватцям”:

«Там дадут нам по яичку,
Жидким чаем обнесут,
На закуску-перекличку,
Нам с поверкой поднесут».

і кожний куплет закінчувався перефразом приспівом відомої юнкерської пісні:

«Взвейтесь соколы, орлами.
Полно горе горевать.
Уж недолго нам осталось
В поле лагерем стоять» [24, с. 241].

На відміну від київських юнкерів харчування сумських кадетів було дещо кращим. С. Кремер у своїх споминах згадує: «Годували кадетів пречудово – насмілюсь думати, що більшість і вдома так не їли: вранці був чай з французькою булкою; сніданок – завжди м’ясна страва, а потім чай, молоко або какао; обід – суп або борщ, різноманітна м’ясна страва, тістечко; кожному пляшка (закоркована) чудового квасу; ввечері – котлета, чай, булка; у табельні дні ще й пакет цукерок. Економому Петровичу (чудова, енергійна, найчесніша людина) легко було справлятися з харчування невеликого числа кадетів (59) – двоє було приходящих (Касаткін і Гладишевський)» [25, с. 4]. Вартість харчування київських кадетів становила 14 коп. сріблом в день на кожного [20, с. 233]. У святкові дні передбачалось більш покращене харчування кадетів.

Один із випускників Сумського кадетського корпусу згадував: «Годували кадетів чудово. Вранці чай з білою булкою та маслом; сніданок з однієї страви, чаю і половиною білої булки; обід з трьох страв з чудовим квасом; і вечірній чай: біла булка з маслом, або котлети, або півсклянки молока. Житнього хлібу давали вдосталь – скільки з’їси. Чудові високі і світлі приміщення; часті прогулянки та екскурсії доповнювали картину нашого прекрасного існування в Корпусі» [25, с. 40].

Харчування офіцерського складу Російської армії здійснювалось згідно статуту про офіцерські зібрання. При зібраннях зазвичай влаштовувалися їдальні у яких офіцери користувались столом за можливо дешевими цінами, бібліотеки, гімнастичні та фехтувальні зали і т.п. Офіцерські зібрання підтримувались щомісячними внесками офіцерів, котрі всі були зобов’язаними перебувати їх членами. Крім того, уряд надавав у цьому відношенні частинам військ істотну допомогу: щорічно від казни відпускається на покращання суспільного становища офіцерів на кожний піхотний полк по 1000 руб. і на кавалерійський по 5 000 руб. $\frac{3}{4}$ цієї суми призначені на утримання зібрання з громадською їдальнею і бібліотекою, а $\frac{1}{4}$ – на збільшення коштів позичкових офіцерських капіталів [22, с. 207].

Слід звернути увагу на той факт, що царські офіцери винаймали житло, зазвичай, зі столом, та користувалися послугами особистих куховарок котрі готували страви для них відповідно до смаку та платоспроможності офіцерських чинів. Істотною підмогою для фінансової стабільності і забезпечення всім необхідним офіцерського складу були їх економічні товариства, котрі створювались за зразком «Економічного товариства офіцерів Гвардійського корпусу». Військова преса повідомляла, що: «...Мета товариства є двоякою: 1) доставляти своїм членам необхідні споживчі продукти, а головним чином – предмети однострою, спорядження, взуття та білизну досить гарної якості, за самими низькими торговими цінами і 2) дати можливість з прибутків товариства робити накопичення.... Членами товариства можуть бути лише гвардійські офіцери, звичайно – за власним бажанням. Вони платять при вступі по 1 руб. безповоротно у запасний капітал товариства і зобов’язані взяти для утворення оборотного капіталу хоча б один пай у 10 руб., котрий залишається власністю учасника. Крім того члени, відповідно до здійснених у складах товариства покупок, по

завершенню року, будуть отримувати грошову премію. Всі інші офіцери нашої армії, а також військові лікарі, чиновники військового відомства, військове духовенство та вдови офіцерів гвардії можуть перебувати у товаристві, але не членами, а так би мовити *річними підписантами*» [с.37].

Подібне економічне товариство офіцерів було і в м. Києві. Газети повідомляли: «...1-го жовтня 1896 року виповнився перший рік існування нашого офіцерського економічного товариства і настав другий рік його існування. За цей час товариство відкрило чотири винно-гастрономічних бакалійних магазини: на Олександрівській вул. (центральний), на Троїцькому базарі, на Лук'янівці і в Старому місті, та також склади мануфактурних товарів і офіцерських речей та майстерні по виготовленню офіцерського однострою та взуття. Восени поточного року, центральний магазин, разом зі складами, майстернями і правлінням товариства, перейшов у будинок Іваницького, який знаходиться на Михайлівській вул., поблизу від Міської думи. Цей будинок, недавно відбудований, має всі пристосування для зручностей товариства, величезні комори і погребі, і освітлюється електрикою.

У дійсний час число всіх членів економічного товариства доходить до 1500 чол. Валовий оборот товариства за перший рік його існування (1-го жовтня 1895 р. – 1-го жовтня 1896 р.) відобразився у солідній цифрі 900,000 руб., завдяки чому співвласники повинні будуть отримати 9% дивіденду.

З осені 1896 року число майстерень товариства збільшилось ще на одну-майстерню офіцерських речей, передбачається завести також майстерню білизни.

До всього сказаного ми повинні висловити жаль, що економічне товариство до цих пір не відкрило бакалійних магазинів на Печерську (центр військових) і на Галицькому базарі. Київ настільки широкий і так розкиданий, що це є нагальною необхідністю» [36, с. 41].

Окремим рядком слід згадати про забезпечення військовослужбовців білизною, одностроєм, взуттям та амуніцією. Про кількість і вартість казенного забезпечення солдатів одностроєм та взуттям можна дізнатися з наступної таблиці:

Таблиця 2 – Вартість утримання російського солдата на рік в другій половині XIX ст. [13, с. 362]

Рядовий армійської піхоти	Рік	Місяць	День
Жалування (в кавалерійських, армійських полках – 3 р. 75 коп., у гвардії: піхота – 4 р. 95 к., кавалерії – 7 р. 35 к., артилерія – 5 р. 55 к.	2 р. 70 к.	22 к.	0,75 к.
На заведення третьої сорочки	25 к.	2,08 к.	0,06 к.
На пошиття 2 сорочок і 2 підштаників і на дрібний прибор	30 к.	2,05 к.	0,08 к.
На пошиття пари чобіт та пари головок, чорніння, річний ремонт взуття	55 к.	4,58 к.	0,17 к.
На навчання грамотності	10 к.	0,83 к.	0,02 к.
«Приварочні» (у середньому)	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Провіант 20 пудів муки (у середньому)	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Провіант 3 пуди крупи (більше)	3 р. 60 к.	30 к.	1 к.
На господарство	1 р. 80 к.	15 к.	0,05 к.
Наймання приміщення з дровами та освітленням, варінням страви та	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.

випіканням хліба			
Соломи на сінник (1 пуд 25 фунтів)	20 к.	1,66 к.	0,05 к.
Рядно на сінник по 6 ½ к. 9 аршин	57 к.	4,75 к.	0,15 к.
Шинель 3 р. 85 к. на 2 роки	1 р. 92 к.	16 к.	0,53 к.
Однострій на два роки	1 р. 75 к.	13 к.	0,43 к.
Шаровари	1 р. 73 к.	14,04 к.	0,53 к.
Фуражка	60 к.	5 к.	0,16 к.
Краватка	5 к.	0,4 к.	0,01 к.
Башлик один на 6 років, ціна 1 р. 20 к.	20 к.	1,66 к.	0,05 к.
Пояс з безстроковою бляхою на 6 років	4 к.	0,3 к.	0,01 к.
Товар для чобіт	2 р.	16,6 к.	0,53 к.
Рядна підкладочного до шинелі, однострою, на пояс під шаровари і під краватку	71 к.	5,9 к.	0,15 к.
На пошиття шинелі 7 к., однострою 9 к., шароварів 3 к., краватки 0,5 к., на ремонт гудзиків, друкування погонів, сукна випушки, нитки, гачки	30 к.	2,5 к.	0,08 к.
Чай відпускається лише в окремих місцевостях			
Все утримання російського солдата	64 р. 19 к.	5 р. 35 к.	18 к.

З вищенаведених даних видно, що вартість однострою, взуття та постільної білизни солдатів була незначною. П.Зайончковський відмічає, що: «Побут солдатів був також не влаштований. До 1901 р. коли в казармах вводяться окремі тапчани солдати спали на цільних нарах. На нарах – розповідає Денікін, – солом'яні сінники і такі ж подушки без наволочок, більше нічого.... Це вбоге обладнання на казенній мові носило назву не постільних а «подстилочных принадлежностей». Вкривались солдати шинелями.... Шинелі були короткими, після навчань брудні, смерділи прілою вовною. ... у деяких частинах за рахунок економії господарських сум, а також коштів, отриманих на так званих „вільних роботах” ковдри та простирадла існували вже у аналізованій період, і це, було не рідким виключенням. Постільна білизнаприналежності та ковдри були повсюдно введені лише з 1905 р.» [4, с. 84].

Загалом вищенаведені факти дають можливість стверджувати, що утримання військовослужбовців строкової служби в імперії Романових здійснювалось, насправді, за спартанським принципом.

Дещо кращим було забезпечення одягом, взуттям предметами першої необхідності та широкого вжитку серед кадетів. Так, у київських кадетів крім шинелей були ще й каптани та куртки. З предметів білизни вони користувались казенними рушниками, наволочками та простирадлами. Матраци кадетів набивалися кінським волосом, а подушки пухом та ін. С. Кремер у споминах про Сумський кадетський корпус вказує: «Одягали кадетів відмінно, але не балували. Взимку, під літню шинель, підшивалась на грудях та спині тонка байка; ніяких фуфайок, теплих шкарпеток та ін. ми не носили» [25, с. 40].

Забезпечення офіцерського складу Російської армії одностроєм та взуттям здійснювалось за рахунок виплати для офіцерських чинів спеціальних сум грошей для купівлі матеріалів і пошиття відповідних предметів. Так, якщо на однострій гусара витрачалось близько 280 руб., то на забезпечення одягом та взуттям драгуна – 317 [38, с. 583]. Разом з тим, вартість однострою будь-якого офіцера була набагато вищою ніж у

кадета або рядового солдата. Постільну білизну офіцери купували собі самостійно, а для її прання користувались послугами професійних праль.

Важливим фактором життєвого рівня є забезпечення житлом, побутовими вигодами та транспортними послугами. Як свідчать джерела: «Війська квартирували або в казармах, спеціально для цього збудованих за казенний рахунок, або у мешканців на підставі правил постійної повинності. У казармах перебувало досить незначне число військ (гвардія, частини внутрішньої варти і небагато інші війська). Всі інші квартирували у місцевих мешканців. Від постійної повинності звільнялась значна кількість осіб, переважно заможних класів. Найбільш важко було нести цю повинність мешканцям західних губерній, в яких завжди концентрувалось багато військ, тоді як північні і східні губернії майже не знали постою.

Постійна повинність зобов'язувала не лише відводити квартири для солдатів і офіцерів, але ще й відводити ряд приміщень під лазарети, штаби та ін., опалювати та освітлювати приміщення, надавати місця для навчань і стрільби та ін. Крім того, повинність зобов'язувала військове відомство платити квартирні гроші офіцерам та здійснювати різні витрати з утримання казарм...» [22, с. 208]. У цілому квартирна повинність була неефективною. Саме тому, під час реформ Д.О. Мілютіна було прийнято «Положение о преобразовании воинской повинности» за яким надання військам квартир натурою допускалося у виключних випадках, переважно у воєнний час. У мирний час воно дозволявся лише на нетривалі строки, не більше 3-х днів, за виключенням крайніх випадків, коли всі заходи по забезпеченню казарменими приміщеннями виявляться безуспішними [22, с. 204]. Для успішного забезпечення дії цього положення державною скарбницею у 1876 р. було затверджено особливий капітал у обсязі 30 000 000 руб. для найшвидшого влаштування казарм. Крім того, у 1872 р. було збільшено оклади столових грошей для офіцерів, яких було розділеного на 12 розрядів [22, с. 206].

Величина казенних житлових та допоміжних помешкань офіцерського складу царської армії залежала від обійманої посади та звання офіцера. Так, якщо розмір казенного житла генерала становив від 50 до 80 кв. сажнів (при наданні: 1 кімнати для прислуги, 1 кухні з погребом, 2 сараїв та конюшні на 5-8 коней), то площа житла обер-офіцера буда від 17 до 7,5 (при наданні 1 кухні та стійла на 1 коня) [38, с. 516].

Вихованці військових навчальних закладів забезпечувалися казенним казарменим житлом. Про проживання та побутові вигоди кадетів Сумського корпусу можна дізнатися зі споминів його вихованців: «Потім вечеря та вечірній чай. Після чаю молитва і в молодшій роті вкладання, під час якого, крім чергового вихователя присутній ще й під черговий вихователь, спостерігаючи, щоб кадети добре почистились, помились; у кого пріють чи брудні ноги – помили їх у вмивальній кімнаті де була ванна для ніг і тепла вода. Коли кадети вкладуться, зменшувалось освітлення, у спальнях запалювались сині маленькі лампочки. Через годину вихователь міг лягати спати у черговій кімнаті поряд зі спальнею кадетів, котра відділена аркою. Вночі у молодшій роті чергує надійний служитель, котрий з вечора оглядає всіх, у кого брудні шкарпетки, замінює чистими, міцно сплячих та потребуючих, щоб не обмочилися, будить, і дивиться, щоб він одягнув запасну шинель, щоб не простудився, вкриває тих кадетів котрі розкрилися і, якщо що не будь, будить чергового вихователя. Крім щотижневих повідомлень батькам про успіхи та поведінку кадетів, вихователі посилають четвертні та перевідні атестації. Денні сорочки та кальсони змінюються двічі на тиждень, нічні сорочки один раз на тиждень, шкарпетки можна і щоденно, також і носові хустинки (у кожного по 12 штук)» [25, с. 7].

Крім житлового забезпечення офіцерам імперії Романових надавалися у користування ще й казенні меблі. Забезпечення меблями офіцерів було наступним. Генерал отримував у користування: 1 ліжко, 1 шафу, 2 столи, 12 стільців, 1 диван,

1 комод, 1 скриню, 2 лавки, 1 вішалку. Ober-офіцер отримував: 1 ліжко, 1 стіл, 4 стільці, 1 комод, 1 лавку, 1 вішалку [38, с. 516].

Представляє науковий інтерес і забезпечення офіцерського складу армії Російської імперії казенної прислугою. Так, якщо командир полку, завідуючий господарством, батальйонні командири та молодші штаб-офіцерські чини мали по 2 денщики, то старші та молодші лікарі, ober-офіцери, капельмейстер та підпрапорщики лише по одному [39, с. 753].

Аналізуючи транспортне забезпечення російських військових в губерніях Правобережної України слід відзначити, що друга половина XIX ст. у сфері широкого запровадження нових видів транспортного сполучення була переломною в зв'язку з масовим застосуванням залізничного та пароплавного транспорту. Російські військові мали пільги на користування залізницею, адже вартість їх проїзду сплачувала держава. Як особистий транспорт зазвичай використовували коней. Офіцери, зазвичай, купували коней власним коштом тоді як нижчі чини користувалися казенними кіньми безкоштовно. Все більшої популярності серед платоспроможних військових набував велосипедний транспорт [41, с. 43]. У сфері міського транспортного сполучення на заміну традиційним візникам [42] та міській конці [43, с. 14] поступово запроваджувалося трамвайне сполучення [44, с. 13].

Учні військових навчальних закладів забезпечувались транспортними послугами безкоштовно. С. Кремер у спогадах про Сумський кадетський корпус згадує: «Кадетів, котрі їхали додому, забезпечили їжею на весь час їх поїздки, білети були придбані вихователями; потім їх провели на вокзал, посадили у вагони, а на зворотному шляху після Різдяних свят, вихователь зустрічав кадетів на найближчій вузловій станції» [25, с. 4].

Окрему увагу необхідно приділити таким аспектам життєвого рівня як санітарний стан, медичне обслуговування та пенсійне забезпечення російських військових в губерніях України в другій половині XIX ст. Аналізуючи санітарний стан військових слід звернути увагу на той факт, що загалом він залишався недосконалим. Про це свідчать архівні документи про поширення інфекційних хвороб серед військовослужбовців. Так, приміром, архівні дані засвідчують поширення у 1861 р. венеричних хвороб серед солдатів військових частин м. Києва та м. Кам'янець-Подільського [45].

У військових навчальних закладах значна увага присвячувалась санітарії. Так, у Сумському кадетському корпусі санітарний стан кадетів контролювали наступним чином: «Черговий вихователь спостерігає не лише за своїм відділенням, а й за всіма кадетами роти; в цей день йому не дозволяється бути присутнім у своєму відділенні на уроках викладачів, – він повинен перебувати в залі. Черговий вихователь повинен встати вранці в 5 год., щоб в 6 год. бути готовим піднімати кадетів. Він слідкує, щоб кадети почистили одяг, взуття, вмились, для чого у кожного на полиці мильниця з милом, коробочка з порошком та зубна щіточка» [25, с. 7].

Загалом санітарний стан військових частин був дещо кращим порівняно з загальною картиною санітарного становища населених центрів України. Так, за даними МВС у 1863 р. загальне забезпечення лікарями та аптеками у Волинській та Подільській губерніях було мізерним. Зокрема, один лікар припадав на 10000 осіб місцевого населення [46, с. 52]. Саме тому санітарний стан у цей період ніякою мірою не можна вважати задовільним, а медичне обслуговування достатнім.

Однак, російські військові перебували у дещо вигіднішому становищі порівняно з основною масою населення. Річ у тім, що військові частини забезпечувались штатними лікарями, санітарними частинами та лазаретами. У той же час звичайні мешканці українських губерній не мали такого забезпечення.

С. Кремер у споминах про Сумський кадетський корпус наводить такі свідчення про санітарний стан кадетів: «Щоденно вранці нас виганяли не дивлячись на погоду, на півгодинну прогулянку в одних бушлатах. У спальнях, не дивлячись на наявність парового опалення, було не більше 12 градусів, і спали ми під одним однією ковдрою, на правому боці, поклавши руки під голову.

Гімнастиці та спорту приділялось також багато уваги. Щомісячно здійснювався медичний огляд. Ретельно також слідкували за зубами кадетів, котрих зубний лікар викликав періодично на огляд. У Корпусі був чудовий лазарет. Білизна змінювалась двічі на тиждень, а шарпетки та носові хустинки можна було міняти щодня. Нарешті, щотижнева лазня, а літом купальні, спеціально споруджена на р. Псел» [25, с. 40].

Варто звернути увагу на той факт, що військовослужбовці російської армії та члени їх сімей забезпечувались ліками та медичними послугами за рахунок військового відомства. Навіть після звільнення в запас або виходу відставку їх лікування оплачувалось за рахунок державної скарбниці. Вартість утримання хворих відставних чинів у лікарнях приказу громадської опіки в губерніях Південно-Західного краю Російської імперії коливалась від 34,25 до 37,25 коп. на добу [47, арк. 52]. Разом з тим, вона була вищою ніж у середньому по Російській імперії. За даними, котрі наводить М.М. Левіт, в імперії Романових місячна плата за лікування в лікарнях Приказу громадської опіки в цей період коливалась від 4 руб. 30 коп. до 7 руб. 95 коп., або на день від 12,5 до 26,5 коп. [46, с. 175].

Необхідно визнати, що плата за лікування не відображалась серйозно на добробуті російських військових, адже військове відомство, оплачувало лікування навіть арештованих військовослужбовців та членів їх сімей [48, арк. 86]. Однак, це не покращувало загальну незадовільну ситуацію у справі охорони народного здоров'я тому, що загальна річна смертність населення в Російській імперії в цей період становила 3,12% або, іншими словами, на 1000 жителів щороку помирало 31,21 особи [46, с. 45].

Слід звернути увагу і на обсяги пенсійного забезпечення російських військових у випадку виходу їх в запас чи звільнення у відставку. За виявленими нами архівними документами на території Правобережжя з 26 травня 1859 р. діяло положення «Про затвердження нових табелів окладам жалування і пенсій Генералам, Штаб і Обер-офіцерам Військово-Сухопутного відомства, Артилерійським та Інженерним чиновникам». Цей документ визначав наступні обсяги річних пенсій для царських офіцерів, котрі виплачувались із державного казначейства: полковник і ротмістр – 336–430; штабс-капітан і штаб-ротмістр – 307–345; поручик – 282 – 315; підпоручик – 238–290; прапорщик, корнет – 224–245; надвірний радник – 430; колезький асесор – 345; титулярний радник – 315; колезький секретар – 290; губернський секретар – 245; колезький реєстратор – 215 [47, арк. 196–198].

Окрім основного пенсійного забезпечення, російські військові чиновники своїми грошовими внесками з жалування набували право на отримання додаткових окремих емеритальних пенсій обсяг яких залежав від посад та строків служби і участі в емеритальних касах. Загалом повний емеритальний оклад річної пенсії у різних офіцерських чинів був таким: генерали – 860–1430; полковник – 515–975; капітан і ротмістр – 430; штабс-капітан і штаб-ротмістр – 345; поручик – 315; підпоручик – 290; прапорщик і корнет – 245 [47, арк. 218–219].

Значна увага приділялася і влаштуванню відставних військових строкової служби. Так, у звіті Волинського губернатора за 1870 р. вказується, що: «...відставних нижчих чинів в губернії було 10865. З них поміщено до закладів громадської опіки – 24, залишилось у складі тих громад до яких належали – 6776, приписано до сторонніх громад – 795, переселилось на заново відведені земельні ділянки – 193, не приписано і не влаштовано 3083. З загального числа відставних скористалось: одночасною

допомогою від казни при влаштуванні – 785 і додатковою допомогою у випадку влаштування особливих маєтків та окремих господарств – 216 чоловік» [49, арк. 10].

Про німецьких відставних військових проявляли турботу як державні так і громадські установи. Необхідно відзначити, що справа громадської опіки та благодійності в Російській імперії в цілому і на теренах Правобережжя зокрема, була поставлена досить широко. У цій царині активно працювали різноманітні благодійні товариства, котрі нерідко спеціалізувалися на опіці над німецькими відставними військовими. Таким, приміром, було «Товариство турботи про нужденні сімейства воїнів, котрі втратили здоров'я на службі» [50, с. 246].

Не менш важливою сферою життєвого рівня російських військових на території України було забезпечення інформаційних, естетичних і духовних потреб та відпочинку і дозвілля. Так, офіцери і солдати могли постійно користуватися послугами бібліотеки таким чином підвищуючи свій інтелектуальний рівень. Солдати нерідко займалися хоровими співами, постановками свого аматорського театру [51, с. 233]. У літні місяці з дозволу командування влаштовували купання у річних водоймах [52] та ін.

Дозвілля та розваги київських юнкерів у 1890 р. описує А.І. Денікін: «До послуг небагатьох, загалом, безталанних гульвіс була тут таки під боком квартира училищного лампівника Івана, який влаштовував застілля ргіх фіхе – по 3 руб. з персони, включаючи і „інші задоволення”».

По четвергам, коли часу було обмаль, любили заходити до готелю сусідньої Києво-Печерської лаври, в палати для „чистих богомольців”, де було повно народу з усіх кінців Русі, де стовпом стояв пар від чайників і зміщувались у щільному гулі співочий і окаяний говори. Туди ж ходили ми на масляну – поїсти млинців на економічних засадах. Монастирські служки радо зустрічали юнкерів; якийсь їх старший, батько Євтихій, „у миру прапорщик запасу”, як він рекомендувався, вів із нами безкінечні бесіди на військові теми. А іноді, маючи добрий гумор, діставав з під підрянника „незаконний додаток” до млинців, підливаючи у чайні кружки.

– Не влетіло б ...

– Не сумнівайтесь ! Я тут – начальник, так би мовити, комендант.

Повертаючись із відпустки – до вечірньої переклички, а „відпущені до пізна” – після закінчення спектаклів. Запізнитися – Боже збережи! У міської Думи у відпускні дні чекали два візники – Антон та Філіп – з особливої симпатії до юнкерів доставляли їх „одним духом” на Печерськ – у кредит, іноді достроковий – до самого випуску. А у кого не було ні грошей, ні кредиту, той летів до „Собачого спуску” – стежки, яка починалась за жіночим інститутом, і безлюдними місцями виводила на пряму до училища» [24, с. 234].

А.І. Денікін вказує, що: «Лише раз на рік – у день училищного свята – керівництво закривало очі на всі наші гріхи. За тиждень чи за два, звільнені від усіх нарядів і навчань, декілька юнкерів-любителів прикрашали похмуру їдальню під танцювальну залу: малювали плафони, клеїли лампіони, в'язали гірлянди, влаштовували передпокій, „куточки” і т.д.

Вдень був парад і святковий обід – з тістечками і півпляшкою вина. Поміж юнкерськими столами розташовувався довгий стіл для керівництва та запрошених – однокласників, киян. Сам грізний командуючий, генерал Драгомиров був одного разу на святі, у рік освячення пожалуваного училищу прапора (1898). Розповідають, як за обідом М.І., не зважаючи на зниклоє училищного начальства, захопив з центрального столу пляшок – скільки міг – і поніс їх першому взводу 1-ї роти.

– Мені лікарі заборонили пити. Випийте за мене ...

А ввечері, повертаючись додому, біля самого палацу побачив відпущеного в місто, „пообідавшого” юнкера, котрий мирно спав на тумбі... М.І. доставив його на своєму екіпажі в училище і, здаючи черговому горністу, сказав:

– Ти мене знаєш ? Обережно доведи пана юнкера в роту. Та не говори черговому офіцеру ... Зрозумів ? Веди!

Увечері бал. У цей день, окрім „винного духу”, допускався і лакований пояс, і діагональні штани, і „ковані галуни”. Не можна ж було, насправді, вдарити обличчям в грязюку перед яким-небудь заїжджим юнкером Єлисаветградського кавалерійського училища, який своїми запаморочливими рейтузами привертав увагу дам і збуджував чорну заздрість у серцях піхотних кавалерів...

Танцювали до знемоги, веселились до ранку, гуляли без усіляких формальностей всю ніч, привозячи і відвозячи своїх білявих і чорнобрових знайомих. І юнкерські каземати могли б повідати багато про що... Декілька днів потім юнкери жили споминами про свято» [24, с. 238].

Подібним чином відбувалися свята і в Сумському кадетському корпусі: «Потім парад, на якому ми продефілювали перед Великим Князем і дружно йому відповідали, потім парадний сніданок, відпочинок до обіду; обід також був «особливим»: бульйон з пиріжком, смажена телятина, морозиво і торбинка цукерок – наша велика радість. О 7 год. вечора розпочався літературний вечір і струнний оркестр виконав декілька мелодій, потім бал; грав духовий оркестр драг. Нижньгородського полку. Чай ми ходили пити з запрошеними. Столи були обставлені бутербродами всіх сортів, солодощами з прохолодними напоями» [25, с. 89].

Про регламентацію дозвілля офіцерів засвідчує військова преса тих років. Так, «Разведчик» у 1892 р. на запитання читача за №660, чи мають право офіцери приймати участь у аматорських виставах і концертах (у яких саме випадках і за яких умов)? Відповідав так: «У існуючих законоположеннях немає з цього приводу вказівок. У Гвардійському корпусі питання вирішене так. Різні види участі офіцерів у любительських виставах та концертах зосереджено в чотири категорії.

1) Вистави і концерти у приватних будинках, у тісному колі родичів і знайомих, без будь-якої плати за вхід; взагалі збори мають характер приватної вечірки.

2) Різного роду вистави у приватних будинках, з благодійною чи іншою метою, з правом входу за квитком, без публічного продажу квитків у касі.

3) Музичні вечори і вистави в організованих гуртках і товариствах, котрі мають замкнутий і приватний характер, з правом входу на зібрання по квитку, котрий отримується не інакше, як від членів цього товариства.

4) Вистави, концерти, літературні вечори, котрі здійснюються різними товариствами і приватними особами з благодійними цілями, у театрах, у залах, котрі мають абсолютно публічний характер, при чому вхід на ці вечори допускається за квитком, який продається в касі.

Участь у виставах по 1-му допускається без запитування на те особливого дозволу. Для участі в концертах і виставах, вказаних у 2-му і в 3-му пунктах, офіцеру необхідно отримати дозвіл свого полкового командира і, нарешті, участь офіцерів у виставах загалом публічних (4-й пункт) взагалі не допускається.

У такому ж дусі дозволяється у Гвардії і участь офіцерів у костюмованих балах. Якщо для участі у таких балах офіцерам необхідно проїжджати по місту в костюмах, то на це запитується кожного разу дозвіл начальства» [53, с. 12].

Однак, необхідно визнати, що офіцери російської армії, зазвичай, влаштовували свій відпочинок, розваги і дозвілля не зважаючи на будь-які циркуляри та вказівки начальства. Так, відомий дослідник В.В. Похльобкін про це повідомляв так: «Це був час, коли гусари, котрі стояли в містечках на західному нашому кордоні, ще їздили один до одного в гості по грязюці верхи на обивателях з євреїв, стріляли в них клюквою,

упійманому ними статському мастили обличчя гірчицею або заставляли випити суміш вина з пивом, оцтом і елеєм. Бенкетували ці пани з розмахом, а тому не завжди були придатні до відвідування балів і вечорів» [54, с. 165].

Подібним чином описує дозвілля і розваги офіцерів лейб-гвардії гусарського полку відомий радянський історик П.А. Зайончковский: «Пили нерідко цілими днями, допиваючись надвечір до галюцинацій. Деякі з них ставали здавалось би звичними, так що прислуга офіцерського зібрання (клубу) починала пристосовуватися до дивної поведінки панів. Так, нерідко великому князю, командирі полку і поділяючим з ним компанію гусарам починало здаватися, що вони не люди вже, а вовки. Всі роздягались наголо і вибігали на вулицю. [...] Там сідали вони на задні ноги (передні замінювались руками) піднімали до неба свої п'яні голови і починали голосно вити. Старий буфетник вже знав, що необхідно робити. Він виносив на призьбу велике корито, наповнював його горілкою або шампанським, і вся зграя спрямовувалась навкарачки до тазу, хлебтала язиками вино, вишала і кусалася» [4, с. 47].

Узагальнюючи дані по соціально-економічних умовах життя російських військових в Україні у якості висновку необхідно виділити наступне;

1. Добробут, як солдатів строкової служби так і офіцерського складу армії Романових цілком і повністю залежав від фінансування державою військової сфери. Ми робимо припущення, що він був дещо вищим порівняно з іншими верствами населення тому, що централізоване фінансування не залежало від примх природної стихії або коливань попиту і пропозиції на ринку.

2. Позитивно вплинула на покращання життєвого рівня військовослужбовців мала військова реформа Д.О. Мілютіна. Завдяки здійсненим заходам було змінено систему мобілізації до збройних сил імперії Романових, що виразилося у запровадженні загальностанової призовної системи та істотному скороченні строків служби нижчих чинів. Крім того, покращилося матеріальне забезпечення офіцерського складу у вигляді запровадження різного роду доплат (за посаду та ін.) для стройових офіцерів.

3. На поліпшення життєзабезпечення російських військ в Україні вплинула поступова відмова військового відомства від постійної повинності та запровадження масового будівництва казарм та інших споруд військового призначення. Сприяло зростанню добробуту, як всіх верств населення так і військових зокрема, масове застосування таких механічних видів транспорту як залізничний, трамвайний та велосипедний.

4. Істотну роль у вдосконаленні добробуту солдатів строкової служби та офіцерів відіграла наявність вільних робіт на яких вони заробляли гроші, котрі використовували частково на власне споживання та частково на ведення артільного господарства. Крім того, позитивно впливали на сферу споживання офіцерів їх економічні товариства котрі надавали їх учасникам можливість отримувати товари та послуги за помірними цінами та кращої якості.

5. На покращення соціально-економічних умов життя російських військових позитивно впливало державне пенсійне забезпечення відставних військових. Крім того, поліпшенню їх життя сприяло більш кваліфіковане медичне обслуговування як самих воєнних так і членів їх сімей, котре здійснювалось як військовими лікарями безкоштовно так і в лікарнях приказу громадської опіки за рахунок казни.

Список використаної літератури

1. Титов А.А. Реформы Александра II и их судьба. (В общедоступном изложении). С 26 портретами. Историческая Комиссия Отд.О.Р.Т.З. / А. А. Титов. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, Пятницкая ул., свой дом, 1910. – 199 с.

2. Бланк Г. Об отношении воинской реформы к экономическому быту России / Г. Бланк. – М. : Тип. Мамонтова и К°. Большая Дмитровка, №7, 1871. – 24 с.

3. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус 1851–1901. Краткая историческая записка / Н. П. Завадский. – К. : Тип. Р.К. Лубковского, Б.Владимирская, 49, 1901. – 22 с.
4. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1973. – 349 с.
5. Зайончковский П.А. Высшее военное управление. Император и царствующий дом / П.А. Зайончковский (1904–1983 гг.) : ст., публикации и воспоминания о нем. – М., 1998. – С. 70–98.
6. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1970. – 442 с.
7. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 годов в России / П.А. Зайончковский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1952. – 371 с.
8. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. / Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1972. – 615 с.
9. Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.Л. Цубенко ; Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2010. – 30 с.
10. Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект / О. Шармар // Воєнна історія. – 2003. – № 2.
11. Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века / Б.Н. Миронов. – М. : Новый хронограф, 2010. – 911 с.
12. Анишкин В.Г. Быт и нравы царской России / В.Г. Анишкин, Л.В. Шманева. – Ростов н/Д.: Феникс, 2010. – 464 с.
13. Карпущенко С.В. Быт русской армии XVIII – начала XX века / С.В. Карпущенко. – М. : Воениздат, 1999. – 366 с., ил.
14. Верременко В.А. Семья в обход закона: брачная практика российских офицеров во второй половине XIX – начале XX века / В.А. Верременко // ВИЖ. – 2006. – № 3. – С. 55–59.
15. Аранович А.В. Интенданство русской армии во второй половине XIX – начале XX века / А. В. Аранович // ВИЖ. – 2006. – № 10. – С. 15–17.
16. Арсланов Р.Ф. Проведение мобилизации и мобилизационная работа в русской армии. Вторая половина XIX века / Р. Ф. Арсланов, В.Н. Шептура // ВИЖ. – 2007. – № 1. – С. 3–10.
17. Щербинин П.П. Жизнь русской солдатки в XVIII–XIX веках / П.П. Щербинин // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 79–92.
18. Яременко В.А. Социальная защищенность военных чинов: от Ивана III до Николая II / В.А. Яременко // ВИЖ. – 2005. – № 6. – С. 53–59.
19. Сухарев Ю.В. Праздники русской армии / Ю.В. Сухарев // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 1. – С. 80.
20. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : в 55 т. – СПб. : Тип. II Отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885 гг.
21. Столетие Военного министерства. 1802–1902 / гл. ред., ген. от кавалерии Д.А. Скалон. – СПб. : Тип. т-ва М.О. Вольф, 1902–1914. Главный штаб. Ч. III. Кн. I. Отд. II. Исторический очерк комплектования войск с 1855 по 1902 г. – СПб., 1914. – 324 с.
22. Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. Составлено группой офицеров Генерального Штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Издание И.Н.Кушнерева. Вып. X. Период

царствования императоров Николая I-го и Александра II –го – до всеобщей воинской повинности. – М. : Типо-литография Высочайше утвержденного т-ва И.Н. Кушнерев и К°, Пименовская ул. Собственны дом, 1889. – 233 с.+указ. 2 с.+3 карты.

23. Разведчик. – 1892. – № 82. – 116; 1893. – № 117. – 168; 1894. – № 169. – 220; 1895. – № 221. – 272; 1896. – № 273. – 324; 1897. – № 325 – 338.

24. Деникин А.И. Старая армия. Офицеры / А. И. Деникин; предисл. А.С.Кручинина. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 512 с.: ил.+вкл. 8 с.

25. Кремер С. Сумской кадетский корпус. 1900–1950 / С. Кремер. – С.-Франциско, 1955. – 125 с.

26. Аркас М. Історія України-Руси / М. Аркас. – К. : Вища шк., 1993. – 414 с.

27. Сборник правительственных распоряжений по введению общей воинской повинности [Электронный ресурс]. – СПб., 1874. – Т. 1. – С.9–63. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>.

28. Дело о назначении столовых и квартирных денег воинским чинам состоящим при Генерал-Губернаторе. 16 марта 1873 г. – 21 июня 1873 г. // ЦДІАУК, ф.442, оп.52, спр.74., 1л. вн. оп. + 19 =20 л.

29. Леновский П. Очерки из быта войск в военное время / П. Леновский // Военный сборник. – 1859. – № 4. – С. 465.

30. Дело о пожертвовании жителями г.Бердичева 140 пудов говядины ежемесячно для солдат Полтавского пехотного полка, квартирующего в городе. 22 октября 1859 г. – 7 июля 1860 г. // ЦДІАУК, ф.442, оп.36, спр.1491, 22 л.

31. Разведчик. – 1893. – № 121. – С.107.

32. ЦДІАУК, ф.442, оп.47, спр.272. Дело о распространении на г.Киев приказа Санкт-Петербургского полицмейстера о запрещении нижним чинам Военного ведомства посещать «Питейные дома, кухмистерские и т.п. заведения». 22 июня 1868 г – 27 августа 1869 г. Арк. 1 – 7.

33. Разведчик. – 1893. – №17.

34. Разведчик. – 1897. – №325.

35. Разведчик. – 1892. – №84.

36. Разведчик. – 1897. – №326.

37. Разведчик. – 1894. – №195.

38. Разведчик. – 1894. – №192.

39. Разведчик. – 1894. – №204 – 205.

40. Богатчук С.С. Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України / С.С. Богатчук // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 9. – С. 50.

41. Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года) / сост. Л.А. Езерницкий. – КПд. : Тип. Св. Троицкого Братства, 1915. – С. 43–44.

42. ЦДІАУК, ф.493, оп.35, спр.151, арк.9–13.

43. Мокрицький Г. Житомирське ТТУ: 100 років трамвайному руху / Г. Мокрицький. – Житомир : Волинь, 1999. – 144 с.

44. История Украинской ССР : в 10 т. / Ю.Ю. Кондуфор и др. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4. – 332 с.

45. Дело о распространении сифилиса среди солдат в гг.Киеве и Каменец-Подольске. 24 декабря 1861 г. – 5 июля 1863 г. // ЦДІАУК, ф. 442, оп. 39, спр.65, арк.1–24.

46. Левит М.М. Становление общественной медицины в России / М.М. Левит. – М. : Медицина, 1974. – 232 с.

47. ЦДІАУК, ф.442, оп.770, спр.131. Указы Сената за 1859 г. – 342 л.

48. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Распорядительная часть. Циркуляры МВД // ЦДІАУК, ф. 442, оп.770, спр.142. – 274 арк.

49. Дело по предоставлению Волынского губернатора с нашим всеподданейшим отчетом о губернии за 1870 г. Начато 8 марта 1872 года. По первому отделению // ЦДІАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 377.

50. Разведчик. – 1895. – № 604.

51. Разведчик. – 1896. – № 282.

52. Переписка начальника штаба Киевской крепости о сообщении сведений о месте на р. Днепре с неглубоким песчаным дном без ям и водоворотов в районе Николаевского цепного моста, удобном для купания солдат // ЦДІАУК, ф.692, оп.19 (1897), спр.1. 13 мая 1897 г. – 18 июня 1897 г.

53. Разведчик. – 1892. – № 14.

54. Похлебкин В.В. История водки / В.В. Похлебкин. – М. : Интер-Версо, 1991. – 288 с.

Стаття надійшла до редакції 03. 05.2013.

V. Molchanov

SOCIAL AND ECONOMIC LIVING CONDITIONS OF RUSSIAN MILITARY IN UKRAINIAN GUBERNIAS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

In article century is investigated social and economic living conditions of Russian military men in Ukraine in second half XIX Is analyzed: transition to system of the general appeal on military service, employment of military men, cash security of officers and the bottom ranks, a food contentment and maintenance with uniforms, residing conditions, etc.

Key words: *Russian military, Ukrainian gubernias, living conditions, second half of the 19th century.*

УДК 94:329.15(477.82)“1988/1991”

В. И. Чура

ФИНАНСОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОБЛАСТНЫХ КОМИТЕТОВ КПСС ГАЛИЧИНЫ В КОНЦЕ 80-Х – В НАЧАЛЕ 90-Х ГГ. XX ВЕКА

Научная статья исследует причины и последствия нисходящей динамики финансово-экономического состояния областных комитетов КПСС Галичины на стыке 80-х–90-х гг. XX в. как результат антикоммунистического национально-освободительного движения жителей региона за восстановление государственной независимости Украины.

Ключевые слова: *КПСС, партийный аппарат, финансовое состояние, национально-демократическое движение, сокращение ассигнований.*

В конце 1980-х г. Коммунистическая партия Советского Союза насчитывала 19.468.786 членов [1]. Одним из основных источников пополнения партийной казны были ежемесячные взносы ее членов. Размер оплаты устанавливал партийный устав: при доходах до 70 руб. – 10 коп., от 71 руб. до 100 руб. – 20 коп., соответственно 101 руб. –150 руб. – 30 коп., 190 руб. –250 руб. – 1% от среднемесячного заработка, более 250 руб. – 2%, свыше 300 руб. – 3% [2, арк. 15]. Кроме того, фонды партии формировали издательская деятельность и добровольные пожертвования коммунистов Советского Союза и других стран. Таким образом, бюджет КПСС в конце 1980-х годов составлял около пяти млрд. руб., обеспечивая устойчивое финансовое положение партии [3]. Коммунистическая партия Украины – второй (после РСФСР) по величине и